

TEFSİRDE İHTİLAFA SEBEBİ OLARAK MÜŞTEREK LAFIZLAR: KUR' ÖRNEĞİ

Homonyms in Exegesis as a Reason of Controversy: Qur' Example

Haşim ÖZDAŞ

Araştırma Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Van/Türkiye

Dr. Research Assistant, Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences, Department of Tafsir, Van/Turkey

hasimozdas@gmail.com

ORCID:0000-0002-4621-435X

DOI: 10.34085/buifd.669803

Öz

Bir lafzın iki veya daha fazla anlamda kullanılması durumuna iştirāk denilmektedir. Bu anlamlar, bazen birbirine zıt olabilmektedir. Bu nedenle bu tür kelimeler, ezdād olarak da adlandırılmaktadır. Fakat bununla sıcak-soğuk, iyi-kötü gibi karşıt anlamlı kelimeler değil; zıt iki anlamda kullanılan lafızlar kastedilmektedir. Müfessirlerin Kur'ân-ı Kerim'i anlamada ihtilafa düşmelerine neden olan birçok sebepten söz edilmektedir. Bu sebeplerden biri de müşterek lafızlardır. Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bütün müşterek lafızları ele almak bir makalenin sınırlarını aşacağından bu çalışmada, sadece kur' (كُرْ) kelimesinin anlamına dair âlimlerin farklı değerlendirmelerine yer verilecektir. Irak ekolüne mensup âlimler, Bakara sûresi 228. âyette geçen ve zıt iki anlamda kullanıldığı belirtilen *kur'* kelimesine *hayız* manası verirken, aynı kelimeye Hicaz ve Medineli âlimler *tuhr* anlamı vermişlerdir. Kelimenin âdet dönemi anlamında olduğunu tercih edenlere göre, boşama temizlik döneminde gerçekleşmişse, üçüncü hayzın nihayetinde iddet süresi son bulmaktadır. Şayet boşama hayız döneminde gerçekleşmişse, bu durumda iddet dördüncü hayzın sonunda tamamlanmaktadır. Buna mukabil kur' lafzının *tuhr* anlamında olduğunu tercih edenlere göre, temizlik döneminde yapılan boşama, üçüncü hayza girmekle bitmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur', İhtilaf, Ezdād, Müşterek.

Abstract

The use of a word in two or more different meanings is called as ishtirāk (homophony). These meanings can sometimes be opposite each other. Hence, these words are called as azdād (antonyms). Yet, this does not mean the antinomy as in hot-cold, but this refers to the words used in two opposite meaning. A number of reasons, where exegetes fall into dispute in understanding the Holy Qur'ân, are mentioned. One of these reasons is homonym words. As it will exceed the limit of a manuscript to study all homonyms taking place in Holy Qur'ân, in this study, only different meanings given to the word kur' (كُرْ) by scholars will be evaluated. While the scholars of Iraq ecile defended that the word "kur'", mentioned in the 228th verse of surah al-Baqarah, stated that it is used in reporting time that the woman in divorce process should wait and with some other meanings, scholars of Medina and Hijaz defended the same word be used in the meaning of hygiene. According to the ones who prefer to use the word in the meaning of menstruation period, if divorce takes place in cleaning period, waiting period ends at the end of the third menstruation. However, if divorce takes place during menstruation period, in this case, waiting period ends at the end of fourth menstruation period. Nevertheless, for the ones who prefer the same

Qur'anic word as *tuhr*, the divorce taking place in cleaning period finishes when the woman enters the third menstruation.

Keywords: Exegesis, Qur', Dispute, Azdād (Antonym), Homonyms.

GİRİŞ

Bir lafzın birden çok anlama delalet etmesi,¹ şeklinde tarif edilen müşterek lafızların varlığına dair; gerekli, imkânsız veya mümkün olduğu yönünde farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Fakat yaygın kabul bunun mümkün olduğu yönündedir.² Müşterek bir lafzın anlamları, birbirine zıt olabilmektedir. Fakat bununla, karşıt anlamlı lafızlar değil; birbirine zıt iki anlamda kullanılan ve birden fazla anlam barındıran lafızlar kastedilmektedir.³ Müşterek lafızlar kapsamında değerlendirilen bu türe dair Kur'ân-ı Kerim'de birçok örneğin yer aldığı bilgisine yer verilmektedir.⁴

İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren müşterek lafızları inceleyen birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerden bazıları Kur'ân-ı Kerim'de yer alan çokanlamlı lafızları konu edinirken, diğer bazıları dildeki müştereklik olgusuyla alakalıdır.⁵ Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) ile Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî'nin (öl. 170/786 civarı) *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı eserleri, Kur'ân-ı Kerim'deki müşterek lafızları inceleyen eserlerin çok erken denebilecek bir tarihte yazılmaya başlandığını göstermektedir.⁶ Hatta bunlardan çok daha önce İkrime (öl. 105/723) ile Ali b. Ebû Talha'nın (öl. 143/760) İbn Abbas'tan (öl. 68/687-88) bu isimde bir eser rivayet ettikleri kaydedilmektedir.⁷

Genel olarak vücûh ve nezâir başlığı altında hazırlanan bu tür eserlerde *vücûhla* Kur'ân-ı Kerim'de yer alan müşterek lafızlar kastedilmektedir.⁸ Nitekim İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), *vücûh*'u şu şekilde tanımlamaktadır: “Kur'ân'ın farklı yerlerinde aynı hareketlerle kullanılan bir lafızla, zikredildiği her yerde farklı bir anlamın kastedilmesidir.” Ona göre, tekrarlanan lafızlar *nezâirdir*, lafızların farklı farklı anlamlarda kullanılması ise *vücûhtur*.⁹ Bu yaklaşımın zayıf olduğunu belirten İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Süyûtî'ye (öl. 911/1505) göre, *vücûh*, ümmet örneğinde olduğu gibi birçok anlamda kullanılan lafızlardır. *Nezâir* ise, mütevatî¹⁰ lafızlardır.¹¹

¹ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmü'd-delâle*, 5. Basım (Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 1998), 145.

² Geniş bilgi için bk. Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Maḥşûl fî üsûli'l-fıkh*, thk. Taha Cabir Feyyâd el-'Ulvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/261-265; Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İḥkâm fî üsûli'l-ahkâm*, thk. Abdürezzâk 'Affî (Riyad: Dârü's-Sümây'î, ts.), 1/37-40.

³ Mesut Okumuş, “Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2003): 37-38; ayrıca bk. Ahmed Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 191; Su'üd b. Abdullah Fenîsan, *İhtilâfü'l-müfessirîn esbâbüh ve âsârüh* (Riyad: Dâru İsbiliyye, 1997), 99-104.

⁴ Bazı örnekler için bk. Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Kitâbü'l-ezdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Sayda - Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987), 27, 32, 68.

⁵ Ahmed Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 147; ayrıca bk. Muhammed Nüreddin el-Müneccid, *el-İştirâkü'l-lafzî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-naẓariyyeti ve't-taḥbiḳ* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1999), 23-27.

⁶ Ahmed Muhtar, *İlmü'd-delâle*, 147-148.

⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-e'yünî'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkarim Kazım er-Râdî, 3. Basım (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 82.

⁸ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/172.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-e'yün*, 83.

¹⁰ İnsan lafzının Zeyd ve Amr için kullanılması durumunda olduğu gibi, lafız ve anlamları birbiriyle örtüşen lafızlara, mütevatî' denilmektedir. bk. bk. Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzil*, thk.

Müfessirlerin tefsir faaliyetlerinde ihtilafa düşmelerine neden olan birçok sebepten söz edilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de yer alan müşterek lafızların da bu sebeplerden biri olduğu belirtilmektedir.¹² Boşanan kadınların bekleyecekleri süreyi düzenleyen Bakara sûresi 228. âyette geçen *kur'* (كُرْ) kelimesiyle ilgili yapılan açıklamalarda bu ihtilafı görmek mümkündür.

Tefsir faaliyetinde ihtilaf sebeplerinden biri olarak gösterilen müşterek lafızlar, müfessirlerin yanı sıra dil ve fıkıh usûlü âlimleri tarafından da inceleme konusu yapılmıştır. Bakara sûresi 228. âyette geçen *kur'* kelimesiyle ilgili âlimlerin farklı yaklaşımlarını ele almadan önce dil, tefsir ve fıkıh usûlü âlimlerinin müşterek lafızlara yönelik görüşlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1. Dil, Tefsir Ve Usûl Âlimlerinin Müşterek Lafızlara Yaklaşımları

Erken dönem dil ve edebiyat âlimleri Arapçadaki müşterek lafızlar olgusuna dikkat çekmişlerdir. Sözelimi Sibeveyhi (öl. 180/796), Arapçadaki lafız mana ilişkisini şu üç başlık altında ele almıştır:

1. Lafızları ve anlamları ayrı olan kelimeler.
2. Lafızları farklı anlamları aynı olan kelimeler.
3. Lafızları aynı anlamları farklı olan kelimeler.¹³

Bu tasnif, daha sonraları tebâyün, terâdüf ve iştirâk olarak meşhur olmuştur.¹⁴ Sibeveyhi'nin bu tasnifi, Kutrub¹⁵ (öl. 210/825 civarı), Müberred (öl. 286/900)¹⁶ ve İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) eserlerinde de görülmektedir.¹⁷ Fakat dilbilimci Müberred¹⁸ ve İbnü'l-Enbârî'ye göre, cümlenin bağlamından hareketle müşterek lafızların birden fazla anlamlarını teke indirmek gerekir. Bu durumda, müşterek bir lafzın anlamlarından sadece biri kastedilmektedir.¹⁹

Muhammed Salim Haşim (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 1/12; Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Mükaddimetu câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhat (Kuveyt: Dârü'd-Da've, 1423/2002), 98.

¹¹ bk. Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâva Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye* (Medine: Mücemme'ül-Melik Fehd li Taba'atü'l-Mushafî'ş-Şerîf, 2004), 13/276-277; Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 3. Basım (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1984), 1/102; Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006), 2/445.

¹² bk. Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Salim Haşim (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 1/12; Râgıb el-İsfahânî, *Mükaddimetu câmi'i't-tefâsîr*, 40-41; ayrıca bk. Fenîsan, *İhtilâfü'l-müfessîrîn*, 99-104; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyi', *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessîrîn* (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1995), 78-83.

¹³ Ebû Bişr 'Amr b. Osman Sibeveyhi, *el-Kitâb kitâbu Sibeveyhi*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, 3. Basım (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1/24.

¹⁴ Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyi', *el-Fürûkû'l-lügaviyye ve eseruha fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1993), 27. Mütebâyün, bir lafzın bir anlama delalet etmesi. Müşterek, bir lafzın birden çok anlama delalet etmesi. Müterâdif ise birçok lafzın bir anlama delalet etmesi. Ahmed Muhtar, *'İlmü'd-delâle*, 145.

¹⁵ bk. Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub, *Kitâbü'l-ezdâd*, thk. Hanna Haddâd (Riyad: Dârü'l-'Ulûm, 1984), 69-70.

¹⁶ Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *Mâ ittefeka lafzuhu vehtefe ma'nâhu mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Muhammed Süleyman (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüünü'l-İslâmiyye, 1989), 47-48.

¹⁷ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-ezdâd*, 5-6.

¹⁸ Müberred, *Mâ ittefeka lafzuhu*, 52.

¹⁹ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-ezdâd*, 1-3.

Kur'ân'da zikredilen müşterek lafızların bütün anlamlarına hamledilip edilemeyeceği sorununu Bakara sûresinin girişinde geniş bir şekilde inceleyen Taberî (öl. 310/922), bazı sûrelerin girişinde yer alan hurûf-ı mukattaa'nın anlamına dair kendisinden önceki âlimlerden birçok değişik görüş nakletmektedir.²⁰ Bu tür harflerin, bir tek anlam için değil; birçok anlamın kast edilmesi için zikredildiğini belirten Taberî'ye göre, bir kelimenin, nasıl değişik birçok anlamı ihtiva etmesi caizse, sûre girişlerindeki mukatta' harflerden her birinin de birçok anlama delalet etmesi caizdir.²¹ Taberî, bu yaklaşımını, Enfâl 68. âyette geçen *kitâb*²², Tevbe 8. âyette zikredilen *illen*²³ ve Felak 1. âyette geçen *felak* sözcüğünün tefsiri kısmında da sürdürmüştür.²⁴ Buna mukabil Taberî, ezdâd türünden olan ve iki anlamı bir arada düşünülmemeyen *kur'* kelimesiyle ilgili şöyle bir tercihte bulunmaktadır: Hayız döneminde kişinin eşini boşaması haramdır. Dolayısıyla cinsel birliktelik gerçekleştikten sonra eşini boşamak isteyen erkek, ilişkiye girmeden onu temizlik döneminde boşaması gerekir. Böyle bir boşama sonucunda kadının, üç temizlik dönemi geçirdikten sonra iddeti son bulur.²⁵ Dolayısıyla Taberî'ye göre, birden fazla anlamda kullanılan lafızları, anlamlarından bazılarıyla sınırlamamak gerekir. Anlamları bir arada düşünülmemeyen lafızlarda ise, anlamlardan birini tercih etmek lazımdır.

Taberî'nin bu yaklaşımı Râgıb el-İsfahânî (öl. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) tarafından da benimsenmiştir. Nitekim o, *Mükaddimetu câmi'i't-tefâsîr* adlı eserinde, iştirâk yoluyla iki anlam için vazedilen bir lafzın delaleti iki anlam için de hakiki mi, yoksa biri için hakiki diğeri için mecazi midir? şeklindeki soruya şöyle cevap vermektedir: Müşterek bir ifadenin anlamları birbirini nefyediyorsa iki anlam bir arada kastedilmez. Fakat, anlamlar birbirini nefyetmiyor ise iki anlam da geçerli olabilir.²⁶

İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) yaklaşımı ise özetle şöyledir: *Ümmet* ve benzeri müşterek lafızlar, Kur'ân-ı Kerim'de buldukları yakın iç bağlama (siyâk) göre, bir tek anlama delalet etmektedirler. Mümkün olduğu takdirde bu tür lafızların bütün muhtemel anlamlarına delalet edip etmeyeceği meselesi ise usûl âlimleri arasında ihtilafli bir konudur.²⁷

Farklı şekillerde tanımlanan müşterek lafızlar,²⁸ fıkıh usûlü âlimleri tarafından da inceleme konusu yapılmıştır. Usûl âlimlerine göre, müşterek lafızlarda bütün anlamların hakiki anlam olması gerekir. Bu nedenle mütevatir lafızların yanı sıra anlamlardan biri hakikat diğeri mecaz olan lafızlar, müşterek lafızlar kapsamında değerlendirilmemiştir.²⁹ Ayrıca fıkıh usûlü âlimlerine göre, esas olan lafızların müşterek olmamasıdır. Bu nedenle bir lafzın müşterek olup-

²⁰ bk. Okumuş, "Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar", 52.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türki (Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâtü'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001), 1/223-225.

²² Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 11/282-283.

²³ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 11/358.

²⁴ Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, 24/745.

²⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 4/102-103.

²⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Mükaddimetu câmi'i't-tefâsîr*, 98.

²⁷ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed (Kahire: el-Farûkü'l-Hedîse, 2000), 1/253.

²⁸ Farklı tanımlar için bk. Ferhat Koca, "Müşterek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/172-173.

²⁹ Râzî, *el-Mahşûl*, 1/261.

olmama ihtimali varsa, müşterekliğin olmadığı ihtimali tercih edilmelidir. Bir kelimenin müşterek olduğu anlaşılması halinde ise, şu şekilde hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir:

1. Şer'î bir nassta yer alan lafız, şayet sözlük anlamı ile şer'î anlam arasında müştereklik varsa ve aksi yönde bir karine yoksa şer'î anlama hamledilmelidir.³⁰

2. Şer'î bir nassta yer alan lafız, şayet şer'î anlamı söz konusu olmadan iki veya daha fazla anlamda ortak ise bu durumda müctehidin karine veya diğer bazı delillerden hareketle lafzın anlamını tayin etmek için icihad etmesi gerekir.³¹

Bazı âlimlere göre tercihi gerektiren bir delilin bulunmaması halinde müşterek lafız, mücmel olur.³² Âlimlerin böyle bir lafız bütün anlamlarına mı hamledilir şeklindeki soruya yönelik yaklaşımlarını ise şöyle ifade etmek mümkündür:

1. İmam Şâfiî (öl. 204/820)³³, Cübbâî (öl. 303/916), Ebû Bekir el-Bakillânî (öl. 403/1013), Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) ve diğer bazılarına göre, bir arada düşünülmesi imkânsız olmayan durumlar hariç, ister olumlu ister olumsuz olsun müşterek lafızla bütün anlamların kastedilmesi caizdir.³⁴

2. Hanefî mezhebine mensup âlimler ile Cüveynî'nin (öl. 478/1085) içinde bulunduğu Şâfiî mezhebine mensup diğer bazı âlimler ve Mu'tezile mezhebinden Ebû Haşim (öl. 321/933) ile Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979-80) ile İbâziyye mezhebine göre, ister olumlu ister olumsuz olsun müşterek bir lafzın bütün anlamları kastedilemez.³⁵

2. Kur' Lafzına Dair Farklı Yaklaşımlar

Bakara sûresi 228. âyette zikredilen *kur'* lafzının anlamına dair birbiriyle uzlaştırılmayacak farklı açıklamalarda bulunulmuştur. Bazı âlimlere göre, çoğulu قروء ve أقراء şekillerinde gelen³⁶ *kur'* kelimesinin asıl anlamı, vakittir. Çünkü Arapçada, أَقْرَأْتُ حَاجَهُ فُلَانٍ عِنْدِي cümlesi, borcun ödenmesi yaklaştı ve ödeme vakti geldi anlamındadır. Bunun gibi أَقْرَأُ النَّجْمُ cümlesi, yıldızın batma veya doğma zamanı geldi anlamındadır. Ayrıca temizlik ve onu takip eden hayız dönemi belirli vakitlerde gerçekleştiği için Araplar *kur'* kelimesini hayız ve temizlik dönemi anlamında kullanmışlar.³⁷ Bu sözcüğü, ezdâd lafızlar arasında zikreden Kutrub, kelimenin hayız görmek, temizlik dönemi ve hamile kalmak anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir.³⁸ Asıl itibariyle *kur'* lafzının vakit anlamında olduğunu belirten Asmaî (öl. 216/831) ise kelimenin Iraklı âlimlere

³⁰ Muhammed Edîb Salih, *Tefsîrû'n-nüuş fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 4. Basım (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1993), 2/138-139.

³¹ Salih, *Tefsîrû'n-nüuş*, 2/140.

³² Râzî, *el-Maşûl*, 1/278.

³³ İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fi üşûli'l-fikih*, thk. Abdulazîm ed-Dîb, 2. Basım (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1400), 1/343.

³⁴ Salih, *Tefsîrû'n-nüuş*, 2/141-142.

³⁵ Râzî, *el-Maşûl*, 1/268-269; Salih, *Tefsîrû'n-nüuş*, 2/143.

³⁶ Âyette zikredilen قروء kelimesinin Kırâat-i seb'a imamlarından Nafi' tarafından kelimenin sonunda hemze olmadan ve şeddeli olarak قُرُوْ؛ Hasan tarafından ise tenvinli قُرُوْ şeklinde okunduğu kaydedilmektedir. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn 'Atyye, *el-Müharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/304; Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmü'l-Kur'ân*, 4/36.

³⁷ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 4/100-101.

³⁸ Kutrub, *Kitâbü'l-ezdâd*, 108.

göre hayız, Hicaz bölgesi ile Medine âlimlerine göre ise temizlik, anlamında olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Kur' lafzının bir şeyden çıkıp başka bir şeye girmek anlamında olduğunu belirten Ebû 'Ubeyde (öl. 209/824 [?]), ilgili kelimeye temizlik veya hayız anlamını vermenin yanlış olmadığını belirtmektedir. Çünkü her iki durumda da bir halden başka bir hale geçiş söz konusudur.⁴⁰ Fakat Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerinden Ebû Bekr el-Cessâs (öl. 370/980), dilde bu anlamı destekleyecek herhangi bir şahidin bulunmadığını, ayrıca Arap şairlerinden delil gösterilen örneklerin de bu manaya uygun düşmediğini ileri sürmektedir.⁴¹

Boşanmış kadınların bekleyecekleri süreyi düzenleyen âyet şöyledir:

وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَتَّبْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهِ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ
عَزِيزٌ حَكِيمٌ

Âyette zikredilen *الْمُطَلَّاتُ* ibaresi, her ne kadar umum kalıbıyla kullanılmış olsa da bundan eşleriyle ilişkiye giren boşanmış kadınlar kastedildiği belirtilmiştir. Çünkü Ahzâb 49. âyette, cinsel ilişkiye girmeden gerçekleşen boşanmalarda kadının bekleyeceği bir iddetin olmadığı; Talâk 4. âyette, âdetten kesilmiş veya âdet görmeyen kadınların iddet sürelerinin üç ay olduğu; boşanmış hamile kadınların ise yapacakları doğumla iddetlerinin sona ereceği bildirilmektedir.⁴² Buna göre, âyetin *الْمُطَلَّاتُ* kısmı yukarıda işaret edilen âyetlerle tahsis edilmiştir.

Kur' lafzının anlamıyla ilgili tefsir âlimlerinin yanı sıra fıkıh âlimleri de meşgul olmuşlardır.⁴³ Bazı fakihler ilgili sözcüğün temizlik anlamında kullanılmasının hakiki, hayız anlamında kullanılmasının ise mecazi olduğunu belirtirken; diğer bazıları bunun tam aksini ifade etmişlerdir. Buna karşın diğer bazıları, *kur'* sözcüğünün iki anlamda da kullanılmasının hakiki olduğunu dile getirmişlerdir.⁴⁴

Ebû Bekr İbn 'Arabî (öl. 543/1148), sözü edilen bu âyeti, Kur'ân-ı Kerim'de anlaşılması en müşkil âyetlerden biri olarak nitelemektedir. Ona göre, sahabeden bu yana İslâm âlimlerinin bu âyetin anlamına dair farklı açıklamalarda bulunmuş olmaları bu durumu teyit etmektedir. İbn 'Arabî'ye göre, her şeyden önce *kur'* kelimesinin hem temizlik hem de hayız anlamını içinde barındırmaktadır. Zaten dil ve fıkıh âlimleri de öteden beri bu anlamlardan birini tercih

³⁹ Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, *el-Ezdâd*, nşr. August Haffner (Beyrut: el-Matba'atü'l-Katolokiyye li'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, 1912), 5; ayrıca bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 2/59; Ebû İshak İbrahim es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Alemü'l-Kutub, 1988), 1/302; Abdulvahid b. Ali Ebü't-Tayyib el-Lügavî, *el-ezdâd fi kelâmi'l-'Arab*, thk. İzzet Hasan (Dimaşk: Dâru Talas, 1996), 359.

⁴⁰ Ma'mer b. Müsenna et-Teymî Ebû 'Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 1/74.

⁴¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kahmavî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992), 2/56.

⁴² bk. İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 1/304; Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn 'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/253; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/35.

⁴³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/302.

⁴⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/56; Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 6/94.

edegelmişlerdir. Dilciler kelimenin asıl anlamının vakit olduğu hususunda görüş birliği içindedirler. Dolayısıyla âyetin *ثَلَاثَةَ فُرُوجٍ* ibaresi, *üç vakit* anlamındadır. Buna göre, âyet sayı bakımından açık; sayının mahiyeti noktasında ise farklı ihtimalleri içinde barındırmaktadır. Bu durumda vakitten maksadın ne olduğuna dair âyet dışı açıklamalara başvurmak gerekir.⁴⁵

2.1. Hayız Dönemi Olduğu Görüşü ve Delilleri

Dört halifenin⁴⁶ yanı sıra Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63), İbn Abbas, Mücâhid (öl. 103/721), İkrime, Dahhâk (öl. 105/723), Katâde (öl. 117/735), 'Amr b. Dînâr (öl. 126/744 [?]) ve Süddî (öl. 127/745), *kur'* lafzının hayız anlamında olduğunu belirtmektedirler.⁴⁷ Ayrıca Muâz b. Cebel (öl. 17/638), Ubey b. Ka'b (öl. 33/654 [?]), Enes b. Malik (öl. 93/711-12),⁴⁸ Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652 [?]), 'Ubade b. Sâmit (öl. 34/654), Sa'îd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Şa'bî (öl. 104/722), Reb'î b. Enes, Mukâtil b. Hayyân, 'Atâ el-Horasânî,⁴⁹ Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Evzâ'î (öl. 157/774), Hasan b. Salih (öl. 168/784-85),⁵⁰ İbn Ebû Leylâ (öl. 83/702), Tâvûs (öl. 106/725), İbn Şübrüme (öl. 144/761), Ebû 'Ubeyd (öl. 224/838) ve İshak b. Rahûye'nin (öl. 238/853) de bu görüşte oldukları nakledilmektedir.⁵¹ Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767),⁵² Sa'îd b. Müseyyeb (öl. 94/713), 'Alkame (öl. 62/682), Esved (öl. 75/694), İbrahim, Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), Mekhûl (öl. 112/730),⁵³ Ebû Hanife (öl. 150/767)⁵⁴ ve arkadaşlarının içinde bulunduğu Küfe âlimlerinin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) görüşünün de bu yönde olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵

Kelimenin âdet hali anlamında olduğunu tercih edenlere göre, üçüncü hayzın bitiminde veya kadının boy abdesti almasından sonra iddet son bulmaktadır.⁵⁶ Sahabeden Ebû Bekir (öl. 13/634), Ömer (öl. 23/644), Ali (öl. 40/661), Abdullah b. Mes'ûd, İbn Abbas ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile tabiûn neslinden Sa'îd b. Cübeyr ve Sa'îd b. Müseyyeb'e göre, boşanmış kadın, üçüncü hayzın bitiminde gusûl abdesti aldıktan sonra iddeti son bulmaktadır. İbn Şübrüme ise gusûl abdesti şartı aramaksızın üçüncü hayzın bitiminde iddetin bittiğini, dolayısıyla erkeğin eşine dönme hakkının da sonlandığını ifade etmektedir. Buna karşın Hanefî mezhebi âlimleri ile Hasan b. Salih şöyle bir ayırma dikkat çekmektedirler: Hayız, 10 günden az sürmüşse, boy abdesti almadan veya bir namaz vakti geçmeden iddet bitmiş sayılmaz. Fakat 10 günden fazla

⁴⁵ İbn 'Arabî, *Ahâkâmü'l-Kur'ân*, 1/250.

⁴⁶ İbn 'Atyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 1/304.

⁴⁷ bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 4/88-95.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 2/336.

⁴⁹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm müsneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1997), 2/415.

⁵⁰ Cessâs, *Ahâkâmü'l-Kur'ân*, 2/55.

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 2/337.

⁵² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-'Arabî, 2002), 1/194.

⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 2/337.

⁵⁴ Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *Mü'terekü'l-ekrân fi i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becavî (Kahire: Dâri'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 3/215.

⁵⁵ Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/197; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Begâvî, *Tefsîrü'l-Begâvî (Me'âlimü't-tenzîl)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Taybe, 1989), 1/265-266.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahâkâmü'l-Kur'ân*, 4/43.

sürmüşse, üçüncü hayızın bitiminde iddet sonlanmış olur ve erkeğin eşine dönme hakkı ortadan kalkar.⁵⁷

Kur' lafzının hayız anlamında olduğunu tercih edenlerin delillerini şöyle ifade etmek mümkündür:

1. لا توطأ حامل حتى تضع ولا غير ذات حمل حتى تحيض حية.⁵⁸ “Hamile olanla, doğum yapmadıkça, halime olmayanla ise bir hayız müddeti beklemedikçe birlikte olunmaz” mealindeki bu hadis, birçok âlim tarafından yukarıdaki görüşün delilleri arasında gösterilmektedir. Şöyle ki hadise göre, hamile olan cariye, doğum yapmadıkça; hamile olmayan ise bir hayız dönemi istibrâ etmedikçe yani beklemedikçe sahibi onunla ilişkiye giremez. İstibrâ ise, hem özgür hem de cariye kadınlar için hamile olup olmadıklarının anlaşılması içindir. Cariye, bir hayız dönemi beklenmesi gerektiğine göre, özgür kadının beklemesi gereken sürenin de üç hayız dönemi olması gerekir.⁵⁹ Diğer bir deyişle çokanlamlı sözcüklerden olan *kur'*, temizlik ve hayız anlamlarında kullanıldığı doğru olmakla birlikte ilgili sözcüğün şer'î meselelerde daha ziyade hayız anlamındadır. Bu nedenle Bakara sûresi 228. âyette sözü edilen kelime, temizlik değil; hayız anlamındadır.⁶⁰

Kanaatimizce yukarıda işaret edilen hadisi, *kur'* lafzının anlamını tayin etmede kullanmak isabetli değildir. Çünkü Hz. Peygamber, hadiste yer alan uyarısıyla Talâk sûresi 4. âyet hükmü gereği, esir düşmüş gebe kadınlarla doğum yapmadan nikâh akdi yapılamayacağını bildirmektedir.⁶¹ Hamile olmayan evli kadın esirlerin bir temizlik dönemi beklemeleri ise, kadının bir bedel karşılığında ayrılma isteği anlamındaki iftidâ yoluyla eşlerinden ayrılan kadınlarda olduğu gibi hamile olup-olmadıkları anlaşılması için olmalıdır. Dolayısıyla gebe olmayan esir kadınların bekleyecekleri süre, iftidâ sonucu eşinden ayrılan kadının süresine benzediğini söylemek mümkündür. İftidâ sonucu kocasından ayrılan kadının beklemesi gereken süre ise bir hayız dönemidir. Bu da kadının hamile olup olmadığının tesbiti içindir. Hz. Peygamber'in evli olmayan kadın esirlerle ilgili herhangi bir uyarıda bulunmamış olması, bu görüşü doğrular niteliktedir.⁶²

Öte yandan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde iftidâ, talâk sayılmadığından, bu yolla eşinden ayrılan kadının üç *kur'* iddet beklemesi gerekmemektedir. Nitekim İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Sâbit b. Kays'ın karısı, Rasûlullah zamanında Sâbit'ten bir bedel karşılığında ayrılmıştı. Hz. Peygamber, ona bir hayız müddeti iddet beklemesini emretmişti.⁶³

⁵⁷ Cessâs, *Ahâmü'l-Kur'an*, 2/55; ayrıca bk. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/266.

⁵⁸ Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, 2. Basım (Riyad: Mektebetü'l-Ma'arif, 1424), “Nikâh”, 45.

⁵⁹ Cessâs, *Ahâmü'l-Kur'an*, 2/58; ayrıca bk. İbn 'Arabî, *Ahâmü'l-Kur'an*, 1/251.

⁶⁰ bk. Râzî, *Tefsîrü'l-kebir*, 6/96.

⁶¹ bk. Ali Rıza Demircan, *Kur'an ve Sünnet Işığında Cârîyeler ve Sömürülen Cinsellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 136-137, 142.

⁶² Haşim Özdaş, *Kur'an Âyetleri Işığında Savaş Esirlerinin Durumu* (Van, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 182-183.

⁶³ Tirmizî Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *el-Câmi'ü's-Şaîh Sünenu Tirmizî Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvad Maruf, 2. Basım (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Talâk”, 10.

2. Fatıma bnt. Ebû Hübeys, bir hastalık sebebiyle hayız vakitleri dışında kanaması oluyordu. Bu durum Hz. Peygamber'e bildirilince, ona şöyle yapmasını emretti: Hayızlı günlerinde beklesin yani namaz kılmasın. Bunun dışındaki günlerde ise gusül aldıktan sonra namazını kılın.⁶⁴ Başka bir rivayette şöyle dediği nakledilmektedir: Hayız vakti geldiğinde namaz kılmasın. Hayız dönemi geçtikten sonra temizlensin ve iki *kur'* arasında namazını kılın.⁶⁵ Diğer bir rivayette Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmektedir: *دعي الصلاة أيام أقرائك* "Kur' günlerinde namaz kılma."⁶⁶

Cessâs'a göre, Hz. Peygamber *kur'* lafzını, hayız anlamında kullanmıştır. Bu nedenle âyette geçen aynı kelimeyi de bu anlama hamletmek gerekir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in diliyle nazil olmasının yanı sıra birden fazla anlama gelen kelimeleri açıklama görevi de Allah tarafından ona verilmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla yukarıda yer verilen rivayetler, *kur'* lafzının hayız anlamında olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Fakat bu rivayetin farklı varyantlarında *قري* yerine; *حيض* kelimesinin geçtiğini belirtmek gerekir.⁶⁹ Sözelimi ilgili olay, Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'de (öl. 261/875) şöyle kaydedilmektedir: *... إنما ذلك عرق وليس بحیضة*. "Bu bir damar kanıdır, hayız değildir."⁷⁰

3. Cariyelerin boşamalarını ve iddetlerini düzenleyen şöyle bir hadis rivayet edilmektedir: *طلاق الأمة تطليقتان وقرئها حیضتان*⁷¹ Cariyenin iddeti iki hayız olduğuna göre, özgür olanların da üç hayız olması gerekir.⁷² Ayrıca rivayette *طهران* yerine *حيضتان* sözcüğünün kullanılmış olmasından hareketle *kur'* lafzının hayız anlamında olduğu belirtilmektedir.⁷³ Fakat birinci rivayeti eserinde zikreden Ebû Dâvûd (öl. 275/889), tanınmayan Müzâhir b. Eslem'den dolayı rivayeti, *mechûl* olarak nitelemiştir.⁷⁴ Tirmizî (öl. 279/892) de aynı şahıstan dolayı rivayetin *garîb* olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Müzâhir'in çok zayıf olduğunu belirten İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise, Dârekutnî'den (öl. 385/995) nakille bunun, rivayet zincirinde yer alan Kasım b. Muhammed'in sözü olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Bu nedenle ilgili rivayeti, kelimenin anlamını belirlemede kullanmanın isabetli olmadığını söylemek mümkündür.

⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Taharet", 108.

⁶⁵ bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/303; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/42.

⁶⁶ bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/337; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/266.

⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/58.

⁶⁸ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haikâki gâvâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Şeyh 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 1/440.

⁶⁹ Ebû Dâvûd, "Taharet", 108; Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf ez-Zeylaî, *Naşbü'r-râye li ahâdis el-Hidâye*, thk. Muhammed Avame (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997), 1/199-200.

⁷⁰ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Şahîhü'l-Buhârî* (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Hayız", 8; Müslim b. Haccâc b. Müslim, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Dâru Taybe, 2006), "Hayız", 14.

⁷¹ Ebû Dâvûd, "Talâk", 7; Tirmizî, "Ebvabü't-Talâk ve'l-Liân", 7; İbn Mâce Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1998), "Talâk", 30.

⁷² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/58.

⁷³ bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/62; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Ali Sabûnî (Mekke: Merkezi İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1988), 1/195; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/440.

⁷⁴ Ebû Dâvûd, "Talâk", 7.

⁷⁵ Tirmizî, "Ebvabü't-Talâk ve'l-Liân", 7.

⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/334.

Öte yandan Halife Ömer'in birçok sahabeinin huzurunda şöyle dediği rivayet edilmektedir: Elimden gelseydi cariyelerin iddetini bir buçuk hayız yapardım.⁷⁷ Bu sebeple bu hususta icmân varlığından söz edilmekte⁷⁸ ve âlimlerin kahir ekseriyetinin, bu rivayetle amel ettikleri söylenmektedir.⁷⁹ Buna karşın Muhammed b. Sîrîn⁸⁰ ile Ebû Bekir el-Esamm (öl. 200/816), Bakara sûresi 228. âyetin açık ifadesinden hareketle cariyelerin iddet noktasında hür kadınlar gibi olduklarını beyan etmektedirler.⁸¹ Dâvûd b. Ali (öl. 270/884) ile Zahirilerin kanaatinin de bu yönde olduğu ifade edilmektedir.⁸²

4. Talâk sûresi 4. âyette, âdetten kesilmiş kadınların iddeti için hayız yerine üç ayın belirlenmesi, *kur'* lafzının hayız anlamında olduğunu göstermektedir.⁸³ Çünkü iddetin temel amacı, kadının hamile olup olmadığının bilinmesi içindir. Bu da temizlikle değil, hayızla ortaya çıkmaktadır. Bu sebepten ötürüdür ki cariyenin istibrâ süresi hayızla belirlenmektedir.⁸⁴ Nitekim İkrime, Talâk sûresi 1. âyetten hareketle Bakara sûresi 228. âyette zikredilen *قَرء* lafzının hayız anlamında olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ *Kur'* lafzının hayız anlamında olduğunu belirten Zemahşerî (öl. 538/1144), ilgili âyetin tefsirinde şöyle bir açıklamaya yer vermektedir: Şu örnekte olduğu gibi *الشهر بقين من الثلاث* "Ayın bitmesine üç gün kala onunla karşılaştım", *فطلقوهن لعدتهن* cümlesi de iddetlerini geçirecekleri zaman diliminden önce demektir.⁸⁶

5. Boşamanın gerçekleştiği temizlik dönemi, iddetten sayılmaktadır. Temizlik anlamı tercih edildiğinde boşanmış kadın, tam üç *kur'* beklememiş olacaktır. Buna karşın hayız anlamı tercih edildiğinde âyette ifadesini bulan *ثلاثة*, tam anlamıyla gerçekleşmiş olur. Bu da gösteriyor ki *kur'* lafzı, hayız anlamındadır.⁸⁷

2.2. Temizlik Dönemi Olduğu Görüşü ve Delilleri

Kelimenin hayız anlamında olduğu yaklaşımına karşın Validemiz Âişe (öl. 58/678), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]), Abdullah b. Ömer (öl. 73/692),⁸⁸ 'Ubâde b. Sâmit (öl. 34/654), Ebû'd-Derdâ, Ebân b. Osman (öl. 105/723), Süleyman b. Yesâr (öl. 107/725), Evzâ'î, Sevrî, Hasan b. Salih, Malik, İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) ve Şâfiî gibi Hicaz âlimlerine göre,⁸⁹ ilgili lafız temizlik anlamındadır.⁹⁰ Abdullah b. Abbas, Sâlim b. Abdullah (öl. 106/725), Kasım b. Muhammed (öl.

⁷⁷ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/195.

⁷⁸ bk. Cessâs, *Ahkkâmü'l-Kur'an*, 2/64; İbn 'Arabî, *Ahkkâmü'l-Kur'an*, 1/253; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkkâmü'l-Kur'an*, 4/42; Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr*, 6/97.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkkâmü'l-Kur'an*, 4/44; ayrıca bk. Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr*, 6/92.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 2/335.

⁸¹ Abdurrahman b. Keysân Ebû Bekir el-Esamm, *Tefsîru Ebû Bekir el-Esamm*, thk. Hıdır Muhammed Nebhâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 49.

⁸² Cessâs, *Ahkkâmü'l-Kur'an*, 2/59; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkkâmü'l-Kur'an*, 4/45.

⁸³ bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/62; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkkâmü'l-Kur'an*, 4/42.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/440-441; ayrıca bk. Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'âni'l-kerîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/225; Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Meşânî* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/132-133.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 4/89.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/441.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/63; Cessâs, *Ahkkâmü'l-Kur'an*, 2/59.

⁸⁸ bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 4/96-100.

⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-mühîd*, 2/197.

⁹⁰ İbn 'Atıyye, *el-Müharrarü'l-vecîz*, 1/304.

107/725 [?]), 'Urve b. Zübeyir (öl. 94/713), Ebû Bekir b. Abdurrahman (öl. 94/713), 'Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), Katâde,⁹¹ Dâvûd, Ebû Sevr (öl. 240/854) ve bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel'in de bu görüşte olduğu nakledilmektedir.⁹²

Kelimenin temizlik dönemi olduğunu kabul edenlere göre, üçüncü temizlik döneminin bitiminde iddet süresi, son bulur.⁹³

Kur' lafzının hayız anlamında olduğunu tercih edenlerin delillerini şöyle ifade etmek mümkündür:

1. Kur' lafzı, *toplamak, bir araya getirmek* anlamındadır. Çünkü قريت الماء في الحوض "Suyu havuzda topladım" ve قرأت القرآن "Kur'ân okudum" yani harfleri bir araya getirip telaffuz ettim şeklindeki kullanımlarda, kelime *toplamak* anlamındadır. Kanın rahimde toplanması ise hayız değil, temizlik döneminde olmaktadır. Dolayısıyla Bakara sûresi 228. âyette geçen kelime de bu anlamındadır.⁹⁴

2. Talâk sûresi 1. âyette geçen şu ifadeye göre فطلقوهن لعدتهن, boşanma, kadınların iddetlerini geçirecekleri bir zaman diliminde olması gerekir. Âyetin devamında ise erkeklerin واحصوا العدة o iddeti saymaları emredilmektedir. Buna göre, iddetin başlangıcı hayzın dışındaki bir zaman diliminde olması gerekir.⁹⁵ Ayrıca boşamanın gerçekleştiği hayız, iddetten sayılmazken; temizlik halinde yapılan boşama âlimlerin cumhuruna göre iddetten sayılmaktadır. Bütün bunlar, kur' lafzının temizlik dönemi olduğunu göstermektedir.⁹⁶

3. Ömer'in oğlu Abdullah'ın eşini boşaması olayıyla ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen rivayet, kur' lafzının temizlik dönemi olduğunu göstermektedir.⁹⁷

Olay, Buhârî'de şöyle kaydedilmektedir: Abdullah, eşini hayızlıyken boşamıştı. Ömer, bunu Hz. Peygamber'e sorunca ona şöyle dedi: "Söyle ona, eşine dönsün; temizleninceye kadar ayrılmasın. Sonra eşi âdet görüp tekrar temizlenirse bundan sonra ister devam eder, isterse ilişkiye girmeden onu boşar. İşte bu, o iddettir ki, Allah kadınların ona göre boşanmalarını emretmiştir."⁹⁸ Abdullah b. Ömer dedi ki: "Peygamberimiz, yaptığım boşamayı geçersiz saydı ve şu âyeti okudu: "Ey Peygamber! Kadınları boşadığınızda iddetleri içinde boşayın." Yani onları iddetlerinin başlangıcında boşayın."⁹⁹

4. Bilindiği üzere eril sayılarda 3'ten 10'a kadar ثلاثة; dişiler için ثلاث kullanılmaktadır. Âyetin ibaresinde ثلاثة denildiğine göre, قرء lafzı, temizlik anlamında olmalıdır. Aksi takdirde hayız lafzı, dişi olduğu için ثلاث denilmesi gerekirdi.¹⁰⁰ Bu durumun benzeri şu âyette de

⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 2/414.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 2/336.

⁹³ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzî (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 2001), 6/531.

⁹⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/305; Râzî, *Tefsîrû'l-kebîr*, 6/96.

⁹⁵ Râzî, *Tefsîrû'l-kebîr*, 6/95.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/40.

⁹⁷ bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/60; İbn 'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/251.

⁹⁸ Buhârî, "Talâk", 1, "Talâk", 44-45, "Tefsîr", 65.

⁹⁹ Ebû Dâvûd, "Talâk", 4.

¹⁰⁰ İbn 'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/252.

görülmektedir: *سَحَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ* ¹⁰¹ Şöyle ki, يوم kelimesi eril olduğu için sayı ثمانية şeklinde kullanılmıştır.¹⁰²

5. Aksi yönde bir delilin bulunması durumu hariç, emir fevre hamledilir. Yani emredilen husus derhal yerine getirilmelidir. Bu kural da *kur'* lafzının temizlik dönemi olduğunu göstermektedir. Çünkü boşama, temizlik döneminde olur. Buna göre temizken boşanan bir kadın, hayızda iddeti başlayacaksa bu durumda emre uymada terâhî yani emri sonradan yerine getirme hali söz konusu olur.¹⁰³ Ayrıca Ebû Hanife'ye göre, hayız halinde yapılan boşamalarda hem boşamanın gerçekleştiği hayız hem de bir sonraki temizlik dönemi iddetten sayılmaz. Buna karşın sözcüğün temizlik anlamında olduğunu belirtenler, iddeti temizlikle başlatmaktadır.¹⁰⁴

6. İddet, temizlik esas alındığında hayza kıyasla daha erken bitmektedir. Fakat hayız anlamı tercih edildiğinde boşanmış kadın fazladan beklemiş olacaktır.¹⁰⁵

SONUÇ

Âlimlerin tefsir faaliyetlerinde ihtilafa düşmelerine sebep olan birçok nedenden söz edilmektedir. Bu nedenlerden biri de Kur'ân-ı Kerim'de yer alan müşterek lafızlardır. Bu ihtilafı, Bakara sûresi 228. âyette geçen *kur'* kelimesiyle ilgili yapılan açıklamalarda görmek mümkündür. Nitekim sahabe döneminden itibaren âyette zikredilen *kur'* lafzının anlamında ihtilaf edildiği bildirilmiştir. Bu ihtilaf, daha sonraki âlimler tarafından devam ettirilmiştir. Bazısı kelimenin temizlik; diğer bazısı ise hayız anlamını tercih etmiştir. İbn Abbas, Ebü'd-Derdâ ve 'Ubâde b. Sâmî gibi bazı sahabe ile Katâde, Sevrî, Evzâ'î ve Hasan b. Salih gibi bazı âlimlerden *kur'* lafzının temizlik veya hayız olduğu hususunda değişik bilgiler nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ise kelimenin temizlik anlamında olduğuna dair görüşünden döndüğü ifade edilmiştir. Bu âlimler, atıfta buldukları bazı âyetlerin yanı sıra bazı hadis veya akıl yürütmelerden hareketle benimsedikleri görüşü temellendirmeye çalışmışlardır.

Bakara sûresi 228. âyete dair yapılan ihtilafın pratiği, boşama sonrasında kadının beklemesi gereken süreyi ifade eden iddet süresinde görülmektedir. Şöyle ki *kur'* lafzının hayız dönemi olduğunu tercih edenlere göre, şayet boşama temizlik döneminde vuku bulmuşsa, üçüncü hayızın bitmesiyle iddet süresi son bulmaktadır. Tartışmalı olmakla birlikte şayet boşama hayız döneminde gerçekleşmişse, iddet, dördüncü hayızın sonunda tamamlanmaktadır. Ayrıca hayız anlamını tercih edenlerden bazıları iddetin hukuki sonuç doğurması için gusül abdestinin alınması gerektiğini belirtirken, diğer bazıları hayızın bitmesiyle iddetin sonlandığını ifade etmişlerdir. Buna karşın sözcüğün temizlik dönemi olduğu görüşünü tercih edenlere göre, temizlik döneminde yapılan boşama, üçüncü temizlik döneminin bitmesiyle, yani üçüncü hayza girmekle bitmektedir.

Kanaatimizce *kur'* lafzının temizlik dönemi anlamını tercih eden âlimlerin görüşü daha isabetlidir. Çünkü Bakara sûresi 228. âyette, boşanmış kadınların üç *kur'* beklemeleri gerektiği emredilmektedir. Aynı sûrenin 222. âyetinde ise âdet halinde cinsel ilişkinin haram olduğu

¹⁰¹ el-Hâkka 69/7.

¹⁰² Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 4/42; Süyûtî, *Mü'terekü'l-akrân*, 3/215.

¹⁰³ İbn 'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 1/252.

¹⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 4/42.

¹⁰⁵ Râzî, *Tefsîrü'l-kebîr*, 6/96.

bildirilmektedir. Boşanan kadın, iddeti eşi ile birlikte aynı çatı altında geçireceğinden, *kur'*, eşiyle ilişkiye girebileceği temizlik dönemi olmalıdır. Aksi takdirde kendi başlarına بِرَّغَصْرٍ بِأَنْفُسِهِمْ ibaresinin bir anlamı olmayacaktır. Buna göre, boşamanın iddet içinde olması (Talâk, 65/1), kadının bu sırada temiz olup eşiyle ilişkiye girmemiş olması demektir. Talâk sûresi 1. âyetin yanı sıra Abdullah b. Ömer olayı bağlamında Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler, hayız döneminde yapılan boşamanın geçersiz olduğunu göstermektedir. Bu da sözü dilen lafzın temizlik dönemi anlamında olduğunu teyit etmektedir. Sonuç olarak, boşanan kadın, üç temizlik dönemi geçirdikten sonra iddeti son bulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhtar, Ömer. *İlmü'd-delâle*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 5. Basım, 1998.
- Âlûsî, Mahmûd b. Abdullah. *Rûhü'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi üşûli'l-ahkâm*. thk. Abdürezzâk 'Afîfî. 4 Cilt. Riyad: Dâru's-Sümay'î, ts.
- Asmaî, Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb. *el-Ezdâd*. nşr. August Haffner. Beyrut: el-Matba'atü'l-Katolokiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'ıyyîn, 1912.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Tefsîrü'l-Beğavî (Me'âlimü't-tenzîl)*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1989.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Şahîhü'l-Buhârî*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sadık Kahmavî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah. *el-Burhân fi üşûli'l-fıkh*. thk. Abdül'azîm ed-Dîb. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 2. Basım, 1400.
- Demircan, Ali Rıza. *Kur'ân ve Sünnet Işığında Câriyeler ve Sömürülen Cinsellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Durmuş, İsmail. "Müşterek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/171-172. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Ebû Bekir el-Esamm, Abdurrahman b. Keysân. *Tefsîru Ebû Bekir el-Eşamm*. thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'arif, 2. Basım, 1424.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-mühîd*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Ebü't-Tayyib el-Lügavî, Abdülvâhid b. Ali. *el-ezdâd fi kelâmi'l-'Arab*. thk. İzzet Hasan. Dimaşk: Dâru Talas, 1996.
- Fenîsan, Su'ûd b. Abdullah. *İhtilâfü'l-müfessirîn esbâbüh ve âşârüh*. Riyad: Dâru İşbiliyye, 1997.

İbn 'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Çur'an*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Müharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Salim Haşim. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Çur'âni'l-'Azîm müsneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, 1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Çur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed. 15 Cilt. Kahire: el-Farûkü'l-hedîse, 2000.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1998.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdulhalim. *Mecmû'u Fetâva Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye*. 36 Cilt. Medine: Mücemme'ü'l-Melik Fehd li Taba'atî'l-Mushafî's-Şerîf, 2004.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Nüzhetü'l-e'yüni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerim Kazım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1987.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbârî. *Kitâbü'l-ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Sayda - Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1987.

Koca, Ferhat. "Müşterek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/172-174. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmi' li ahkâmü'l-Çur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kutrub, Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr. *Kitâbü'l-ezdâd*. thk. Hanna Haddâd. Riyad: Dârü'l-'Ulûm, 1984.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Çur'an*. thk. Ahmet Varlıoğlu - Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî, 2002.

Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd. *Mâ ittefeka lafzuhu vehtelege ma'nâhu mine'l-Çur'âni'l-Mecîd*. thk. Ahmed Muhammed Süleyman. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1989.

Müneccid, Muhammed Nüreddîn. *el-İştirâkü'l-lafzî fi'l-Çur'âni'l-Kerîm beyne'n-naزاریyyeti ve't-ta'bi'k*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1999.

Müslim, Müslim b. Haccâc b. Müslim. *Sahîhu Müslim*. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2006.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Çur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Ali Sabûnî. 6 Cilt. Mekke: Merkezi İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1988.

Okumuş, Mesut. "Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2003): 27-62.

Özdaş, Haşim. *Kur'ân Âyetleri Işığında Savaş Esirlerinin Durumu*. Van, Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Râğıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *Mükaddimetu câmi'i't-tefâsîr*. thk. Ahmed Hasan Ferhat. Kuveyt: Dârü'd-Da've, 1423/2002.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *el-Mahşûl fi üsûli'l-fıkħ*. thk. Taha Cabir Feyyâd el-'Ulvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.

Salih, Muhammed Edîb. *Tefsîrü'n-nüşûş fi'l-fıkħi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 4. Basım, 1993.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman. *el-Kitâb kitâbu Sîbeveyhi*. thk. Abüsselâm Muhammed Harûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2006.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed. *Mü'terekü'l-ekrân fi i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. thk. Rif'at Fevzî. 11 Cilt. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 2001.

Şâyi', Muhammed b. Abdurrahman b. Salih. *el-Fürûkû'l-lügaviyye ve eseruha fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1993.

Şâyi', Muhammed b. Abdurrahman b. Salih. *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr, 2001.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmi'ü's-Şahîh Sünenü Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1998.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gâvâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vüçûhi't-te'vîl*. thk. Şeyh 'Âdil Ahmed Abdülmecûd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Dârü't-Türâs, 3. Basım, 1984.

Zeylâ, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf. *Naşbü'r-râye li aĥâdiş el-Hidâye*. thk. Muhammed Avame. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r- Reyyân, 1997.